

Colecție coordonată de
LIVIA SZÁSZ

ECATERINA CEA MARE & POTEMKIN

O POVESTE DE DRAGOSTE IMPERIALĂ

SIMON SEBAG MONTEFIORE

Traducere din engleză
de Veronica Tomescu

TREI

Cuprins

<i>Illustrații</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	13
<i>Nota autorului la ediția în limba engleză</i>	17
Prolog: Moarte în stepă	19
Partea întâi: Potemkin și Ecaterina. 1739–1762	
1. Băiarul din provincie	33
2. Ofițerul de gardă și Marea Ducesă: lovitura de palat a Ecaterinei	55
3. Prima întâlnire: iubitul nesăbuit al împăratesei	74
Partea a doua: Mai aproape. 1762–1774	
4. Ciclopul	95
5. Erou de război	108
6. Cel mai fericit om din lume	129
Partea a treia: Împreună. 1774–1776	
7. Iubire	145
8. Putere	160
9. Căsătoria: Madame Potemkin	177
10. Dureri și înțelegere	195
Partea a patra: Parteneriatul pasional. 1776–1777	
11. Favoriții ei	211
12. Nepoatele lui	234
13. Duccese, diplomați și șarlatani	246
Partea a cincea: Colosul. 1777–1783	
14. Bizanțul	269
15. Sfântul împărat roman	279
16. Trei căsătorii și o coroană	295
17. Paradisul lui Potemkin: Crimeea	305

Partea a șasea: Co-țarul. 1784–1786	
18. Împăratul sudului	327
19. Arapi britanici și războinici ceceni	353
20. Anglomania: frajii Bentham în Rusia și împăratul grădinilor	365
21. Arapul Alb	386
22. O zi din viața lui Grigori Aleksandrovici	406
Partea a șaptea: Apogeul. 1787–1790	
23. Teatrul Magic	433
24. Cleopatra	448
25. Amazoanele	464
26. Cazaci evrei și amirali americani: războiul lui Potemkin	478
27. La luptă: asaltul Occeanovului	497
28. Reușitele micle îți aparțin	512
29. Deliciu și cruzime: Sardanapal	528
30. O mare de sânge: Ismail	549
Partea a opta: Ultimul dans. 1791	
31. Frumoasa fanariotă	561
32. Carnaval și criză	570
33. Ultimul drum	585
Epilog: Viața de după moarte	593
<i>Personaje</i>	613
<i>Note</i>	617
<i>Bibliografie selectivă</i>	711
<i>Hărți</i>	742
<i>Arbore genealogici</i>	744
<i>Index</i>	749

Ilustrații

- Prințul Grigori Potemkin*, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Ermitaj, Sankt-Petersburg, foto de N.Y. Bolotina
- Caterina cea Mare în 1762*, de Vigilius Ericksen (1722–1782), Musée des Beaux-Arts, Chartres, Franța, Lauros-Giraudon și Biblioteca de Arte Bridgeman
- Contesa Alekșandra Branickaia*, de R. Brompton, Muzeul Palatului din Alupka, Ucraina, fotografie realizată de autor
- Portretul lui Pavel I*, 1796–1797, de Stepan Semionovici Šukin (1762–1828), Ermitaj, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman
- Palatele lui Potemkin*
- Portretul Ecaterinei a II-a cea Mare în costum de călătorie*, 1787 (ulei pe pânză), de Mihail Șibanov (et. 1783–1789), Muzeul de Stat al Rusiei, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman
- Portretul feldmareșalului Potemkin*, 1787, de Alexander Roslin, Colecția West Wycombe aparținând lui Sir Edward Dashwood, prin amabilitatea sa; foto Sir Edward Dashwood
- Semnătura lui Potemkin
- Caterina cea Mare*, 1793, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Ermitaj, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman
- Portretul prințului Potemkin-Tavričeski*, atribuit lui Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Muzeul Suvorov, Sankt-Petersburg
- Cenotaf ce marchează moartea lui Potemkin, fotografie realizată de autor
- Placă memorială ce marchează moartea lui Potemkin, fotografie realizată de autor
- Chepeng în Biserica Sf. Ecaterina din Herson*, Ucraina, ce duce către mormântul lui Potemkin, fotografie realizată de autor
- Sicriul lui Potemkin, Biserica Sf. Ecaterina din Herson, Ucraina, fotografie realizată de autor

* Palatele lui Potemkin: Taurida, fotografie realizată de autor; Anicikov, colecția autorului; Ostrovski, colecția autorului; Bablovo, fotografie realizată de autor; Ekaterinoslav, fotografie realizată de autor; Nicolaev, Muzeul Național de Istorie Nicolaev, fotografie realizată de autor; Herson, Muzeul Național de Istorie Herson, fotografie realizată de autor. (N.a.)

Biserica în ruine din satul natal al lui Potemkin, Cijovo, Rusia, fotografie din colecția autorului
Potemkin în uniformă Chevalier-Garde, colecția V.S. Lopatin
Mama lui Potemkin, Daria Potemkina, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Împărăteasa Elisabeta, fiica lui Petru cel Mare, gravură de E. Cemesov, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Marea Ducesă Ecaterina cu soțul ei, Petru, și fiul lor, Pavel, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Feldmareșalul Piotr Rumianțev în Bătălia de la Kagul, 1770, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Grigori Orlov, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Alexei Orlov, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Ecaterina și Potemkin în budoar, colecția autorului
Aleksandr Lanskoi, de D.G. Levitski, *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Contele Aleksandr Dmiiriev-Manonov, de Mihail Šibanov, *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Prințesa Varvara Golitsina, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Elizabeth Chudleigh, ducesă de Kingston, fotografie din colecția autorului
Contesa Ecaterina Skavronskaya cu fiica ei, Angelica Kauffman, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Prințesa Tatiana Jusupova, de E. Vigée Lebrun, *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Portretul Ecaterinei Samoilova, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Întâlnirea dintre Iosif al II-lea și Ecaterina, 1787, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Carol-Iosif, prinț de Ligne, fotografie din colecția autorului
Ecaterina plimbându-se prin parc la Tarskoe Selo, de V.L. Borovikovski, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Asaltul asupra fortăreței turcești de la Oceakov în 1788, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului

Contele Aleksandr Suvorov, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Invitație la balul lui Potemkin în Palatul Taurida, 1791, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului
Printesa Ekaterina Dolgorukaia, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Contesa Sophia Potocka, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici*, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice
Printul Platon Zubov, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson
Moartea lui Potemkin, 1791, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului
Înmormântarea lui Potemkin, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

doctoriile, îl implora să se odihnească, pentru ca astfel să se refacă, și se rugă la Dumnezeu să nu-i ia iubitul. El le cîtea plângînd.

Exact în acest moment, trimișii împăratesei traversau Rusia la galop din două direcții opuse, schimbând caii istovîți la stațiile de poștă imperiale. Veneau de la Sankt-Petersburg, cu ultima scrisoare a Ecaterinei pentru prinț, iar de aici, din Moldova, duceau către ea ultima lui epistolă. De multă vreme se întâmpla așa — iar ei de-abia așteptau să primească vești unul de la celălalt. Dar acum scrisorile erau mai triste.

„Dragul meu prieten, prinț Grigori Aleksandrovici“, scria ea pe 3 octombrie, „am primit astăzi, acum câteva ore, scrisorile tale trimise pe 25 și 27 și mărturisesc că sunt din cale-afară de tulburată citindu-le... Mă rog lui Dumnezeu să te vindece căt de curând.“ Nu era foarte îngrijorată când scria aceste rânduri, deoarece dura cam zece zile pentru ca scrisorile să ajungă în capitală din sud, deși puteau ajunge și în șapte dacă mesagerul gonea mâncând pământul.¹⁰ Cu zece zile mai înainte, Potemkin părea refăcut — îată deci de ce era Ecaterina atât de calmă. Dar cu câteva zile mai devreme, pe 30 septembrie, înainte de apărata lui însânătoșire, scrisorile ei fuseseră aproape disperate. „Îngrijorarea-mi cu privire la boala ta nu cunoaște limite“, scriese ea. „Pentru numele lui Dumnezeu, dacă trebuie, ia tot ce cred doctorii că ţi-ar aduce alinare. Mă rog în genunchi la Dumnezeu să îți redea tăria și sănătatea căt de curând. Cu bine, prietene... Îți trimit o haină de blană...“¹¹ Degeaba însă, deși haina o trimisese deja, niciuna dintre scrisori nu a mai ajuns la el la timp.

Undeva pe drumul lung de două mii de verste care îi despărțea, trimișii împăratesei trebuie să se fi intersectat. Ecaterina nu ar mai fi fost la fel de optimistă dacă ar fi citit scrisoara lui Potemkin scrisă pe 4 octombrie, înainte de plecarea lui. „*Matuțea* [măicuță], Doamnă preamilostivă“, îi dictase el secretarului său, „nu mai am tăria să îndur chinurile. Singura scăpare este să plec din oraș, aşă că am poruncit să fiu dus la Nicolaev. Nu știu ce mă așteaptă. Al tău supus preadecinios și plin de recunoștință.“ Este scrisă de mâna secretarului, dar, emoționant, la sfârșitul scrisorii, jos de tot, Potemkin a adăugat aproape indescifrabil, cu o mâna slabită, nesigur și ezitantă: „Singura mea scăpare este să plec.“¹² Nu semnase.

Ultimile scrisori pe care le primise de la Ecaterina sosiseră cu o zi în urmă în tolba celui mai rapid mesager al lui Potemkin, brigadierul Bauer, devotatul locotenent pe care îl trimitea adesea în goana calului la Paris să îi aducă ciorapi de mătase, la Astrahan după supă de surion, la Sankt-Petersburg după stridii, la Moscova să ii aducă o dansatoare sau vreun jucător de

șah, la Milano după o partitură de muzică, un violonist virtuoz sau o provizie de parfumuri. Atât de des și atât de departe călătorise Bauer la porunca lui Potemkin, încât ceruse în glumă să i se scrie pe mormânt: *Cy git Bauer sous ce rocher, Fouette, cocher!*¹³

Oficialii și curtenii adunați în jurul lui, în stepă, reflectau probabil la implicațiile acestei scene pentru Europa, pentru împăratesa, pentru războiul încă neincheiat cu turci, pentru posibilitatele de a acționa împotriva Franței revoluționare și Poloniei sfidătoare. Armatele și flotele lui Potemkin cuceriseră imense teritorii otomane din jurul Mării Negre și din România de astăzi: acum, Marele Vizir al sultanului spera să negocieze pacea cu el. Curțile europene — de la Tânărul William Pitt, prim-lord al Trezoreriei din Londra, mereu amețit de vinul de porto, și care nu reușise să opreasca războiul lui Potemkin, și până la bătrânelul și ipohondrul cancelar vienez, prințul Wenzel von Kaunitz — urmăreau cu atenție evoluția bolii lui Potemkin.

Planurile sale puteau schimba harta continentului. Potemkin jongla cu coroanele ca un clown de la circ. Oare se va încrona rege acest vizionar nestatornic? Sau era mai puternic în poziția sa actuală — consort al împăratesei tuturor rușilor? Dacă se încrona, avea să fie rege al Daciei, în România de astăzi, sau rege al Poloniei, unde era deja magnat feudal prin imensele sale moșii? Avea să salveze Polonia sau să o împărtășească? Pe când zacea neputincios în stepă, potențiații polonezi se adunau în taină să-i aștepte ordinele misterioase.

Aceste întrebări aveau să găsească răspuns la capătul goanei deznașdăjuite din Iașul băntuit de molimă către nouă oraș Nicolaev, pe fjordul Mării Negre, unde bolnavul doreea să fie dus. Nicolaev era ultimul său oraș. Înfințase multe, ca eroul ale cărui realizări și le luase ca model, Petru cel Mare. Potemkin proiectase fiecare oraș în parte, tratându-le pe toate cu iubirea cuvenită unei amante sau unei opere de artă neprețuite. Nicolaev (acum în Ucraina) era o bază navală și militară, pe malurile reci ale Bugului, unde prințul își construise un palat în stil moldovenesc-turcesc, răcorit neconcentrat de briză care, spera el, avea să-i scădă febra.¹⁴ Era o călătorie lungă pentru un muribund.

Convoiul plecase cu o zi înainte. Petrecuseră cu toții noaptea într-un sat aflat *en route* și porniseră iar la drum la ora opt dimineață. După cinci verste, Potemkin se simțea atât de rău, încât l-au transferat în trăsura cea

* „Aici zace Bauer sub această piatră, mâna mai departe, vizitu!“ (N.d.z.)

mare. Încă mai putea să stea în capul oaselor.¹⁵ După încă cinci verste, se oprișeră în acest loc.¹⁶

Capul i se odihnea în poala contesei: cel puțin ea era acolo, una dintre cele mai bune două prietene ale sale. Nepoata lui favorită; cealaltă era, firește, însăși împărăteasa, care se frâmânta la mii de mile depărtare, în așteptarea vesilor. În stepă, Potemkin tremura, asuda și gema, agonizând în convulsi. „Ard”, spunea el, „Am luat foc!”¹⁷

Contesa Branîțkaia, căreia Ecaterina și Potemkin îi spuneau Sașenka, îi cerea să se liniștească, dar „el i-a răspuns că i se întuneca lumina ochilor, că nu mai vedea nimic, ci că doar le auzea vocile”. Orbirea era un simptom al tensiunii scăzute, ce se întâlnește adesea la muribunzi. Doborât de malarie, probabil și de insuficiență hepato-cellulară și pneumonie, după mulți ani de efort susținut, călătorii după călătorii, tensiune nervoasă și hedonism neînfrânat, metabolismul său puternic ajunsese în sfârșit să se prăbușească. Prințul îi întreba pe doctori: „Acum cu ce mă mai puteți vindeca?” Doctorul Sanovski i-a răspuns că „trebuia să își pună credința în Dumnezeu”. I-a intins o icoană de călătorie lui Potemkin, care îmbrățișa atât scepticismul ironic al Iluminismului francez, cât și pioșenia superstițioasă a țărănimii rusești. Potemkin a mai avut puterea să o ia. și să o sărute.

Un cazac bătrân din apropiere a văzut că prințul era pe moarte și și-a rostit gândul cu voce tare, cu acceptarea morții pe care o regăsim în rândul celor ce trăiesc aproape de natură. Potemkin a scăpat icoana. Branîțkaia l-a luat de mână. Apoi l-a îmbrățișat.¹⁷ În acest moment suprem, mintea lui a zburat evident la mult-iubita sa Ecaterina și buzele lui au murmurat: „Iartă-mă, milostivă Măicuță Suverană.”¹⁸ Apoi, Potemkin a murit.¹⁹ Avea cincizeci și doi de ani.

Cei aflați de față au înmârmurit în jurul trupului neînsuflețit, în tăcerea ce însoțește mereu moartea unui mare om. Contesa Sașenka i-a pus ușor capul pe o pernă, apoi și-a acoperit chipul cu mâinile și a căzut într-un leșin de moarte. Unii plângăneau în hohote; alții îngrenuncheaseră să se roage, înălțându-și mâinile către cer; unii se îmbrățișau și se consolau reciproc; doctorii rămăseseră cu ochii holbați la pacientul pe care nu reușiseră să îl salveze; alții se uitau pur și simplu la chipul cu un singur ochi deschis. De-a dreapta și de-a stânga, boierii și negustorii moldoveni stăteau și se uitau, iar un cazac încerca să înfrâneze un cal nărăvaș, care poate simțea „cum se cutremură globul pământesc la moartea aceasta neașteptată, înainte de vreme”²⁰. Soldații și cazaci, veterani ai războaielor lui Potemkin, hohoteau până la ultimul. Nici măcar nu avușceră vreme să sfârșească de înălțat cortul stăpânului lor.

Așa a murit unul dintre cei mai celebri oameni de stat europeni. Contemporanii săi, deși îi știau labilitățile și excentricitățile, îl prețuiau mult. Toți străinii care vizitaseră Rusia doriseră să cunoască această forță a naturii. Întotdeauna fusese în centrul atenției, prin forță personalității sale: „Când era absent, numai despre el se vorbea; când era de față, toți ochii erau atinții asupra lui.”²¹ Nimic nu era dezamăgit când ajungea în sfârșit să îl cunoască. Jeremy Bentham, filosoful englez care îi fusese oaspete, îl numise „prințul prinților”.²²

Prințul de Ligne, care îi cunoștea pe toți titanii de la vremea respectivă, de la Frederic cel Mare la Napoleon, l-a descris cel mai bine pe Potemkin, ca fiind „cel mai extraordinar om pe care l-am cunoscut vreodată... plăcăt în toți plăcerii; nefericit din pricina norocului ce îl copleșește; cu lehamite de toate, ușor scăribit, morocănos, nestatornic, filosof profund, ministru abil, politician sublim sau copil de zece ani... Care este secretul farmecului său? Geniu, geniu și iară geniu; dibăcie naturală, o memorie excelentă, un suflet nobil; maliciozitate fără intenția de a face rău, artificiu fără violenie... arta de a cucerii toate inimile în clipele lui bune, multă generozitate... un gust rafinat — și o cunoaștere profundă a oamenilor.”²³ Conte de Ségur, care îi cunoștea pe Napoleon și pe George Washington, a spus că „dintre toate personalitățile, cea care m-a izbit cel mai tare și pe care am simțit că este cel mai important să o cunoșc bine a fost faimosul prinț Potemkin. Era un individ căt se poate de original datorită unui amestec greu de imaginat de măreție și meschinărie, de indolență și hănicie, de ambicie și nepăsare. Un astfel de om s-ar fi remarcat oriunde prin originalitatea sa.” Lewis Littlepage, un vizitator american, a scris că „uluitorul” Serenism era mai puternic în Rusia decât fusese vreodată în regatele lor cardinalul Wolsey, contele-duce de Olivares și cardinalul Richelieu.²⁴

Aleksandr Pușkin, care s-a născut la opt ani după moartea lui Potemkin în stepa basarabeană, a fost fascinat de acesta; le-a pus nenumărate întrebări nepoatelor sale ajunse la o vârstă venerabilă și și-a notat istorisirile lor; prințul, spunea el adesea, „a fost atins de mâna istoricii”. Prin extravaganța lor și felul în care ambi reflectau chintesența Rusiei, cei doi se completau unul pe altul.²⁵ După douăzeci de ani, lordul Byron încă mai scria despre omul pe care îl numea „copilul răsfățat al noptii”.²⁶

Tradiția rusească cerea ca ochii răposatului să fie închiși și acoperiți cu monede. Ochii celor mari trebuiau peclătuiți cu aur. Potemkin era „mai bogat decât unii regi”, dar, ca mulți dintre cei bogăți, nu avea niciodată bani la el. Nu aveau bani nici cecilați magnați din anturajul său. Trebuie să fi

urmat un moment stânjenitor în care toată lumea se căuta prin buzunare, își pățea jiletca, își chema valetul: nimic. Așa că cineva a strigat la soldați.

Cazacul cărunt care remarcase agonia lui Potemkin a scos un bănuț de cinci copeici. Deci ochii prințului au fost pecetluiți cu o umilă monedă de aramă. Această nepotrivire a devenit pe dată legendă. Poate același bâtrân cazac a făcut acum un pas în spate și a murmurat: „A trăit în aur, a murit pe iarbă.“

Acest *bon mot* a intrat în mitologia prințeselor și soldaților de rând: câțiva ani mai târziu, pictorița Elisabeth Vigée Lebrun a întrebat o prințesă zbârcită la Sankt-Petersburg despre moartea lui Potemkin. „Vai, scumpa mea, acest mare prinț, care avea atât de diamante și atât de aur, a murit pe iarbă!“, i-a răspuns văduva, de parcă prințul ar fi dat dovdă de ineleganță de-a-si da sufletul pe una dintre pajiștile ei.²⁷ În timpul războaielor napoleoniene, armata rusă mărșăluia căntând despre moartea lui Potemkin: „Intins pe mană în inima stepler“.²⁸ Poetul Derjavin a văzut romanticismul morții în sălbăticia naturii a acestui om neîncătușat, „precum ceața la răscruc“.²⁹ Doi observatori, la cele două capete ale imperiului — contele Fiodor Rostopchin (devenit celebru ca incendiatorul Moscovei în 1812), aflat nu departe, la Iași, și trimisul suedez, contele Curt Stedingk, tocmai la Petersburg³⁰ —, au reacționat spunând exact aceleși cuvinte: „A murit la fel de extraordinar precum a trăit.“³¹

Împăratessa trebuia informată de îndată. Sašenka Braničkaia i-ar fi putut transmite vestea — deja îi scria împăratesei în legătură cu starea de sănătate a prințului —, dar era mult prea îndurerată. Astfel că un locotenent a fost trimis înainte, să ducă iute vestea devotatului și neobositului secretar al lui Potemkin, Vasili Popov.

A mai fost un ultim moment, aproape ritual. Pe când melancolicul convoi o pornea înapoi spre Iași, cineva trebuie să fi avut intenția să însemneze locul unde murise prințul, pentru a se putea ridica un monument întru gloria sa. Nu erau pietre prin apropiere. Ramurile ar fi fost luate de vânt. Atunci, hatmanul (generalul cazaclilor) Pavel Golavatii, care îl știa pe Potemkin de treizeci de ani, a luat lancea unuia dintre zaporjeni. Înainte să se alăture ariergardei procesiunii, a mers călare până la micul platou și a înfipt lancea în pământ în locul cu pricina.³² O lance căzăcească marcând locul morții lui Potemkin era la fel de caracteristică precum săgeata folosită de Robin Hood ca să însemneze locul ales să-i fie mormânt.

Între timp, Popov a primit vestea și, pe dată, i-a scris împăratesei: „Am fost lovijă de soartă! Preamilostivă suverană, Serenisimul prinț Grigori Aleksandrovici nu se mai află printre cei vii.“³³ Popov a trimis scrisoarea printr-un târnă ofițer de încredere căruia i-a poruncit să nu aibă odihnă până nu înmânează vestea cea îngrozitoare.

După șapte zile, pe 12 octombrie, la ora șase scara³⁴, acest mesager, înveșmântat respectuos în negru — și acoperit de praful drumului —, a ajuns cu scrisoarea lui Popov la Palatul de Iarnă. Împăratessa și-a pierdut cunoștința. Curtenii au crezut că suferise un atac. Au fost chemați doctorii să îi ia sânge. „Lacrimi și deznaideje“, așa îi descrie tulburarea Aleksandr Hrapovički, secretarul particular al Ecaterinei. „La ora opt, i-au luat sânge, la zece s-a dus la culcare.“³⁵ Era în stare de soc, nici măcar nepoților nu li s-a permis să intre la ea. „Nu pe amant îl regretă“, scria un preceptor elvețian, care le-a înțeles relația. „Ci prietenul.“³⁶ Nu putea dormi. La două noaptea, s-a sculat din nou din pat să îi scrie confidentului ei loial și cicălit, *filosoful* Friedrich Melchior Grimm: „S-a pogorât asupra mea o lovitură de moarte. La ora șase după-amiază, un mesager a adus groaznică veste că elevul meu, prietenul meu, aș putea spune idolul meu, prințul Potemkin de Taurida, a murit în Moldova după aproape o lună de boală. Nu îți poți imagina ce distrușă sunt...“³⁷

Din multe puncte de vedere, împăratessa nu și-a revenit niciodată. Epoca de aur a domniei ei a murit odată cu el. Dar și reputația lui: Ecaterina i-a mărturisit lui Grimm, în acea noapte tragică, fără somn, pe când scria la lumina lumânării în apartamentele ei din Palatul de Iarnă, că realizările lui Potemkin îi ţinuseră mereu în frâu pe „palavragii“ geloși. Dar dacă dușmanii nu l-au putut înfrângă în viață, au reușit după moarte. Nici nu i se răcise bine trupul, că s-a și stârnit o legendă răuvoitoare în jurul caracterului lui bizar, care avea să-i umbreasă realizările timp de 200 de ani.

Ecaterina ar fi uluită și îngrozită să descopere că „idolul“ ei și „omul de stat“ este cunoscut astăzi mai ales ca personaj intrigant sau ca titlu de film. A rămas în amintire pentru minciuna istorică a „Orășelor Potemkin“, deși a cădit așezări, și pentru *Crucișătorul Potemkin*, povestea marinilor răzvrătiți, vestitori ai revoluției, care, cu mult după moartea sa, aveau să distrugă Rusia lui iubită. Deci legenda lui Potemkin a fost născocită de dușmanii naționali ai Rusiei, de curteni invidioși și de successorul instabil al Ecaterinei, Pavel I, care s-a răzbunat nu doar pe reputația, ci și pe osemintele amantului mamei sale. În secolul al XIX-lea, Romanovii, care s-au aflat în fruntea unei birocrații militare rigide, de o pudicitate victoriană, au profitat de gloria Ecaterinei,

dar au fost stânjeniți de viața ci personală, mai ales de rolul „co-țarului” Potemkin.³⁸ Succesorii sovietici le-au împărtășit scrupulele și le-au amplificat minciunile (deși, recent, s-a aflat că Stalin³⁹, pasionat de istorie, îl admira în secret pe Potemkin). Până și cei mai distinși istorici occidentali încă îl mai consideră un clovn desfrânat și un atlet sexual, și nu un mare om de stat.⁴⁰ Toate aceste fire se întrepătrund și au drept rezultat faptul că prințul nu și-a primit locul cuvenit în istorie. Ecaterina cea Mare, neștiind ce calomnii aveau să urmeze, l-a jelt tot restul vieții sale pe prietenul, amantul, soldatul, omul de stat și, probabil, soțul ei.

Pe 12 ianuarie 1792, Vasili Popov, omul bun la toate al prințului, revine la Sankt-Petersburg însărcinat cu o misiune deosebită. Ducea cele mai de preț comori ale lui Potemkin — scrisorile tainice de dragoste și de stat ale Ecaterinei. Rămăseseră legate teanc. Unele erau — și încă mai sunt — pătate de lacrimile muribundului Potemkin, care le-a citit și le-a recitat convins fiind că nu avea să o mai vadă niciodată pe Ecaterina.

Împărăteasa l-a primit pe Popov. El l-a înmânat scrisorile. Ea a dat afară pe toată lumea și a incuiat ușile. Apoi, cei doi au plâns împreună.⁴¹ Trecuseră aproape treizeci de ani de când ea îl cunoșcuse pe Potemkin, aceasta întâmplatându-se chiar în ziua în care puseșe mâna pe putere și devenise împărăteasa tuturor rușilor.

PARTEA ÎNTÂI Potemkin și Ecaterina 1739–1762

³⁸ „În ce a constat geniul Ecaterinei cea Mare?”, a întrebat Stalin în cursul unei celebre discuții despre istorie cu cel care era mâna sa dreapta, Andrei Jdanov, în vara lui 1934. Stalin a răspuns astfel la propria-i întrebare: „Măreja ei a constat în alegerea prințului Potemkin și a altor amanți și oficiali la fel de talentați pentru a guverna statul.” Autorul a descoperit această anecdotă în timpul cercetărilor realizate pentru scrierea următoarei sale cărți *Stalin: the Court of the Red Tsar*. L-a intervievat pe Iuri Jdanov, fiul lui Andrei și mai târziu generalul dictatorului, acum în vîrstă de optzeci și ceva de ani, care fusese martor la această scenă în copilărie. (N.d.z.)

³⁹ În 1994, de pildă, un foarte respectabil profesor de istorie de la Cambridge University evaluează talentele politice și militare ale lui Potemkin făcând afirmația amuzantă, dar complex nejustificată, că „nu avea încredere de sine nicăieri altundeva decât în dormitor”. (N.d.z.)

1

Băiatul din provincie

Aș prefera să aud că ai fost ucis
decât că te-ai acoperit de rușine.

(Cuvintele unui nobil din Smolensk spuse fiului său la înrolare)

L.N. Engelhardt, *Memorii*

„Când o să cresc mare“, se spune că se lăuda micul Potemkin, „o să mă fac om de stat sau arhiepiscop.“ Colegii lui de clasă probabil că îl luau în râs visurile, căci băiatul se născuse într-o familie provincială respectabilă, dar fără nume sau avere. Nașul său, care îl era mai apropiat, obișnuia să bombâne că băiatul „fie va avea parte de mari onoruri... fie își va pierde capul“. Singura cale prin care te puteai ridică rapid la o asemenea poziție înaltă în Rusia acelor vremuri era prin favoarea monarhului — iar la vîrstă de douăzeci și doi de ani, acest provincial anonim reușise să cunoască două împărațesc, ambele aflate la domnie.

Grigori Aleksandrovici Potemkin s-a născut pe 30 septembrie 1739^{*} în sătucul Cijovo, nu departe de vechiul oraș-fortăreață Smolensk. Familia Potemkin, care deținea o moșie modestă cu 430 de șerbi bărbați, nu era nici pe departe înstărită, dar nici săracă nu era. Însă statutul său oarecum inferior, dat de lipsa de avere, era compensat de un comportament

* Data nașterii este, la fel ca tot ce este legat de el, învăluită în mister, neștiindu-se exact nici la ce vîrstă s-a mutat la Moscova și s-a înrolat în regimentul de gardă. După nepotul său, Samoilov, s-ar fi născut în 1742. Datele se bat cap în cap cu registrele militare, însă acest fapt nu a dat naștere la o dezbatere de mare interes. Această dată este cea mai probabila. (N.d.a.)

considerat ciudat chiar și după standardele zonelor mărginașe ale Imperiului Rus. Alcătuiau cu toții un clan numeros, de origine poloneză și, ca toți nobilii, își inventaseră o genealogie dubioasă. Cu cât mai modest era rangul, cu atât mai grandioasă devinea genealogia, astfel că Potemkinii pretindevau că sunt descendenții lui Telesin, prințul unui trib italian care amenințase Roma în jurul anului 100 i.Hr., și ai lui Istok, un prinț dalmat din secolul al XI-lea d.Hr. După secole de obscuritate inexplicabilă, acești italieni-dalmăți de viață regală reapărău în gubernia Smolensk purtând un nume care, în mod evident, nu era de origine latină: Potemkin sau, în varianta poloneză, Potempski.

Familia a navigat cu pricopere pe apele tulburii dintre țarii moscovici și regii polonezi, primind din ambele părți moșii în gubernia Smolensk. Patriarhul familiei era Hans-Tarasii (o presupusă versiune a numelui Telesin) Potemkin, care a avut doi fiți, Ivan și Ilarion, de la care au pornit cele două ramuri ale familiei.² Grigori era descendentalul fratelui mai mic, Ilarion. Ambele familii se puteau lăuda cu ofițeri de rang mediu și curteni. Începând cu străbunicul lui Potemkin, familia rămăse de partea Moscovei, care recupera treptat pământurile Kievlui de la federația polono-lituaniiană.

Potemkinii au devenit stâlpii nobilimii din Smolensk, fiind cu toții înruditi între ei, prin căsătoria verilor, și având o identitate poloneză unică. În vreme ce nobilimea rusescă se numea *dvorianstvo*, nobilii din Smolensk își ziceau încă *szlachta*, ca frații lor polonezi. Smolenskul de astăzi este situat în cuprinsul Rusiei, dar pe vremea nașterii lui Potemkin se afla încă la graniță. În 1739, Imperiul Rus se întindea deja de la Smolensk către est, trecând prin Siberia, către granița cu China, iar în nord de la Marea Baltică până în sud la poalele Caucazului — dar încă nu pușcese mâna pe prada supremă, Marea Neagră. Smolenskul fusese cucerit de tatăl lui Petru cel Mare, țarul Aleksei, abia în 1654, iar înainte aparținuse Poloniei. Nobilimea locală era încă de cultură poloneză, așa că țarul Aleksei le-a confirmat privilegiile, i-a permis Regimentului din Smolensk să își aleagă ofițerii (dar acestia nu aveau voie să păstreze legăturile cu Polonia) și a decretat că următoarea generație de bărbați trebuie să se însoare cu rusoaice, și nu cu poloneze. Poate că tatăl lui Potemkin purta pantalonii largi și tunica lungă a șleaheticilor și vorbea poloneza în casă, dar în public probabil că afișa uniforma în stil german a ofițerilor ruși. Deci Potemkin a crescut într-un mediu semipolonez și a moștenit legături mai apropiate cu Polonia decât majoritatea nobililor ruși. Această legătură a devenit importantă mai târziu: el a obținut naturalizare poloneză,

s-a jucat cu ideea de a prelua tronul Poloniei și uneori părea să creadă că este polonez.³

Singurul strămoș celebru al lui Potemkin (deși descendant al lui Ivan) a fost Piotr Ivanovici Potemkin, talentat comandant militar și, mai târziu, ambasadorul țarului Aleksei și al succesorului acestuia, țarul Fiodor, tatăl și, respectiv, fratele lui Petru cel Mare. Acest Potemkin poate fi descris cel mai bine ca întrechíparea unui incident diplomatic transeuropean.

În 1667, acest guvernator local și *ocolnici* (un rang înalt de la Curte) a fost numit primul ambasador al Rusiei în Spania și Franța și, mai apoi, în 1680, trimis special în mai multe capitale europene. Ambasadorul Potemkin a făcut toate eforturile ca să apere prestigiul stăpânlui său într-o lume care încă îl mai considera pe țarul de la Moscova un barbar. Rușii, la rândul lor, erau xenofobi și îi disprețuiau pe occidentalii neortodoci, care în ochii lor nu erau mai buni decât turci. La vremea când toți monarhii erau foarte preocupăți de titluri și erichetă, rușii duceau lucrurile încă și mai departe.

La Madrid, ambasadorul — purtând barbă, înveșmântat în caftan — a cerut ca regele Spaniei să își descoreze capul de fiecare dată când este pronunțat numele țarului. Când regele și-a acoperit capul, Piotr Potemkin i-a cerut explicații. S-a luat la harță cu spaniolii care punea sub semnul întrebării titlurile țarului și se supără soc când titlurile erau enumerate în ordine greșită. Când a revenit la Paris, a avut din nou o dispută legată de titluri și aproape că s-a luat la bătaie cu varmejii, a refuzat să plătească varmă pe icoanele incrustate cu pietre scumpe și pe caftanul moscovite presărate cu diamante, a bodogănit că i se cer prea mulți bani și i-a numit „păgâni murdar“ și „câini blestemăți“. Ludovic al XIV-lea a dorit să se concilieze cu accastă putere europeană nou-născută și și-a cerut personal scuze pentru neînțelegeri.

La a doua misiune pariziană, ambasadorul a fost la fel de agresiv; apoi a plecat la Londra, unde a fost primit de Carol al II-lea. Se pare că a fost singura audiенă din întreaga sa carieră diplomatică ce nu s-a încheiat ridicol. Când a vizitat Copenhaga și l-a găsit pe regele danez bolnav, căzut la pat, Piotr Potemkin a cerut să îi fie aşezată o canapea alături; ambasadorul țarului s-a întins pe ea, ca să negocieze dintr-o poziție de egalitate incontestabilă cu regele. La întoarcere, cum țarul Fiodor murise, Potemkin a fost monstrat sever de regenta Sofia pentru bufoneriele pe care le făcuse din exces de zel.⁴ Se pare că ambele ramuri ale familiei aveau o predilecție pentru a căuta gâlceavă.⁴

* Când Grigori Potemkin, care avea să șocheze și mai tare sensibilitatea occidentaliilor, a ajuns la mărite la Sankt Petersburg, s-a simțit nevoia să își găsească un strămoș celebru. S-a descoperit un portret

Tatăl lui Grigori Potemkin, Aleksandr Vasilievici Potemkin, era unul dintre acei militari excentri și neciopliți care trebuie să fi făcut ca viața în garnizoana de provincie din secolul al XVII-lea să fie și chinuitoare, și colo-rată. Acest prototip rus timpuriu al colonelului Blimp era aproape nebun, permanent indignat și impulsiv până la a fi nesăbuit. Tânărul Aleksandr a servit în armata lui Petru cel Mare în timpul Marei Război al Nordului și a luptat în bătălia decisivă de la Poltava din 1709, când Petru I-a înfrânt pe invadatorul sudez, Carol al XII-lea, apărându-și astfel noua oraș Sankt-Petersburg și accesul Rusiei la Marea Baltică. Apoi a luptat la asediul Rigăi, a contribuit la capturarea a patru fregate suedeze, a fost decorat și mai apoi rănit.

După război, veteranul a fost silit să devină birocrat militar, organizând recensăminte plăcute în provinciile îndepărtate ale Kazanului și Astrahanului și comandând garnizoane mărunte. Nu cunoaștem prea multe detalii despre caracterul sau carierea sa, dar știm că, atunci când a cerut pensionarea din pricina rănilor grave și a fost chemat în fața unei comisii a Colegiului de Război, unde după regulă i s-a cerut să se dezbrace de uniformă și să arate cicatricile, și-a dat seama că unul dintre membrii comisiei servise sub comanda sa ca subofițer. S-a îmbrăcat de îndată și l-a arătat cu degetul: „Ce? EL să mă examineze PE MINE? NU voi tolera aşa ceva. Mai bine să rămân în armată, oricât de tare m-ar dura rănila!“ Și a ieșit valvărcij, după care a mai rămas în armată doi ani plăticoși. În final a ieșit la pensie ca locotenent-colonel, pe caz de boală, în 1739, anul în care s-a născut fiul său.⁵

Bătrânul Aleksandr Potemkin avea deja reputație de tiran în familie. Prima sa nevastă mai trăia când veteranul a zărit-o pe Daria Skuratova, probabil pe moșia Balșoaia Skuratova de lângă Cijovo. Născută Daria Vasilevna Kondrîeva, era deja, la douăzeci de ani, văduva lui Skuratov, proprietarul decedat al moșiei. Colonelul Potemkin s-a înșurat imediat cu ea. Niciunul dintre acești bărbați vîrstnici nu era un soț pe gustul unei femei tinere, dar Skuratovii probabil că s-au bucurat să scape de ea.

Tânără nevastă a colonelului a trăit o surpriză foarte nefericită. Când era însărcinată cu primul copil, o fată care avea să se numească Marta Elena, a descoperit că Potemkin încă era căsătorit cu prima lui soție, care trăia în sat. Se poate presupune că întreg satul cunoștea foarte bine secretul colonelului, iar Daria trebuie să se fi simțit tîntă batjocurii propriilor ei șerbi.

⁵ al ambasadorului dezagreabil, xenofob și îpicat de pe vremea Regelui-Soare și Monarhului vesel, poate un dar din partea Ambasadei Angliei, care a fost arămat în Ermitajul Ecaterinei cea Mare. (N.d.)

Bigamia nu încălcă mai puțin edictele bisericești și de stat decât în prezent, dar Cijovo era un loc atât de îndepărtat, registrele atât de haotice, iar puterea bărbaților asupra femeilor absolută, încât nu erau rare cazurile de bigamie ale moșierilor provinciali. Cam în același timp, generalul Abraham Hannibal, bunicul abisian al lui Pușkin, se recăsătorea, torturându-și în același timp prima soție într-o pivniță până când aceasta a fost de acord să intre la mănăstire; iar unul dintre filii săi a repetat această performanță.⁶ Tortura nu era de obicei necesară pentru a le convinge pe nevestele rușilor să intre la mănăstire, eliberându-și astfel bărbații, care se puteau recăsători. Daria a vizitat-o pe prima soție a colonelului și a rugat-o cu lacrimi în ochi să devină călugăriță, ca să poată legitima propria-i căsătorie, astfel bigamă.

Știm destul de multe lucruri despre această căsătorie ca să putem spune că era profund nefericită: Aleksandr Potemkin își ținea soția aproape mereu însărcinată. Aceasta a născut cinci fete și un băiat — Grigori a fost al treilea copil. Însă irascibilul stăpân avea și mania de a fi gelos. Cum gelozia incurajează de obicei lucrul cel mai de temut, Tânără nevastă nu ducea lipsă de admiratori. Aflăm dintr-o sursă că, înainte de nașterea lui Grigori, colonelul Potemkin nutrea bănuieri legate de vărul său Grigori Matveevici Kizlovski venit în vizită, care avea să fie nașul lui Grigori, om de lume, funcționar de rang înalt de la Moscova. E de înțeles că băiatul a primit numele nașului, dar să fi fost acesta tatăl său natural? Efectiv, nu se știe: Potemkin a moștenit fizica maniacală și morocănoasă a tatălui. De asemenea, l-a iubit pe Kizlovski ca pe un tată, după moartea colonelului. Trebuie să ne confruntăm cu faptul prozaic că, până și în imoralul secol al XVIII-lea, se mai întâmpla totuși ca unii copii să fie concepuși de tatăl lor din acte.

Știm mult mai multe despre mama lui Potemkin decât despre tatăl lui, pentru că ea a trăit că să-l vadă pe Grigori ajuns primul om din imperiu. Daria era frumoasă, capabilă și inteligentă. Un portret Tânziu ne arată o bătrână cu bonetă, cu un chip aspru, obosit, dar sărat, un nas proeminent și borbănat și o bărbie ascuțită. Avea trăsături mai grosolanе decât fiul ei, deși se spunea că el semăna cu ea. Când descoperise că era din nou gravidă, în 1739, pentru a treia oară, semnele erau bune. Localnicii din Cijovo încă mai povestesc cum ea a visat că vede soarele desprinzându-se de pe cer și căzându-i pe pântec — după care s-a trezit. Ghicitoarea satului, Agrafina, a interpretat visul ca prevestind nașterea unui băiat. Dar colonelul tot a găsit o cale să îi umbrească fericirea.⁷ Când i-a venit sorocul, Daria stătea să nască în *bania* (sau baia) din sat, ajutată probabil de slujnicile sale. Soțul, după cum mai povestesc încă localnicii, a rămas treaz totă noaptea, îmbătându-se cu vin